

А.В. Сингаївська,
кандидат філологічних наук, професор;
О.М. Мосейчук,
аспірант
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ІДІОМАТИКА В КОГНІТИВНОМУ АСПЕКТІ

У статті розглянуто перспективи дослідження ідіоматичних одиниць у рамках когнітивної лінгвістики. Підкреслюється роль когнітивних операцій всередині концептуальних структур у процесі утворення ідіоматичного значення.

Більшість лінгвістів розглядають ідіоматику переважно з формальної, структурно-семантичної, іноді – з функціональної точки зору [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11].

Досліджуючи ідіоматику в рамках когнітивної лінгвістики, вчені намагаються дати відповідь на питання, як людина сприймає, концептуалізує і категоризує навколишній світ [12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20].

Актуальність визначається загальним спрямуванням когнітивних розвідок на вивчення механізмів формування семантики ідіом.

Метою нашого дослідження є визначення ролі когнітивних операцій у процесі утворення ідіоматичного значення.

Ідіома розглядається як продукт концептуальної системи, а не лише як мовний факт. Ідіома – це не просто вираз, загальне значення якого відрізняється від значень його компонентів, а одиниця, значення якої є зумовленим більш загальним знанням про світ, представленим у концептуальній системі. Таким чином, підкреслюється думка, що ідіоми мають концептуальний, екстралінгвістичний, а не лінгвістичний характер [21: 330].

Основним аргументом на користь відповідних уявлень є метафорична природа більшої частини абстрактної лексики та широке розповсюдження метафор, пов'язаних із безпосереднім досвідом людини. При цьому більшість категорій походять від особливостей будови і функціонування людського тіла. Важливу роль відіграє також усвідомлення поверхні тіла як межі між зовнішніми та внутрішніми світами, які пов'язані між собою певними каналами. Звідси й метафори контейнеру та каналу [22: 72].

Те, що більшість ідіом є хоча б частково семантично прозорими і що їх значення можна визначити за допомогою концептуальної проєкції (conceptual mapping) з зони джерела (source domain) на зону результату (target domain), дозволяє більш детально описати образне значення ідіом [21: 330-331].

Під концептуальною проєкцією розуміють формальну операцію, яка встановлює співвідношення між різними когнітивними структурами. Сутність метафоризації полягає у відображенні когнітивного простору джерела в когнітивний простір цілі (або результату), тобто у структуру знань, яка є кінцевим пунктом когнітивного відображення у процесі формування метафори. Іноді простір цілі називають "тим, що порівнюється", а простір джерела – "те, з чим порівнюється", який, у свою чергу, складає основу для когнітивного перенесення [22: 60, 332, 335].

Ці ідеї лягли в основу теорії концептуальної метафори – абстрактного способу інтерпретації одних понять у термінах інших: ARGUMENT IS WAR, TIME IS MONEY, IDEAS ARE OBJECTS, MIND IS CONTAINER, HEALTH AND LIFE ARE UP, SICKNESS AND DEATH ARE DOWN [12; 16; 17].

Переоцінити роль метафори в процесі концептуалізації важко. Для більшості людей метафора є інструментом поетичного уявлення та риторичних надмірностей. Метафору розглядають як мовну характеристику і, швидше за все, пов'язують зі словами, ніж із мисленням та діяльністю. Саме тому більшість людей вважає, що вони легко обходяться без метафор. Насправді ж метафора пронизує наше повсякденне життя, причому не лише мову, але й мислення та діяльність. Наша повсякденна понятійна система є по своїй суті метафоричною [12: 25].

Дж. Лакофф вважає, що у свідомості людей зберігається велика кількість конвенціональних образів навколишнього світу, на які, звісно, проєктуються особливості певного культурного середовища, до якого вони належать. Образи формуються на основі нашого досвіду й утворюють так звані образи-схеми (image schemas). Конвенціональні образи мають підсвідомий характер і не залежать від контексту. Такі образи є основою для утворення нових і сприяють розумінню старих ідіом. Автор підкреслює, що в більшій кількості випадків значення ідіом не є довільним, оскільки у межах певного культурного середовища свідомість носіїв зберігає, як правило, спільні конвенціональні образи [16: 446-448]. Подібні висновки суперечать традиційному підходу до вивчення явища ідіоматики, у межах якого наголошується на довільному характері зв'язку між планом вираження та планом змісту ідіом: "значення ідіоми не залежить від її плану вираження, оскільки зв'язок між ними характеризується абсолютною довільністю". Але, швидше за все, довільна природа таких відносин видається сумнівною, оскільки зв'язок між значенням ідіоми та її компонентами хоча б частково визначається шляхом концептуалізації явищ, з якими співвідносяться ідіоми, і тому вибір складових буде залежати від символізуючих концептів тих чи інших явищ, що утримуються у свідомості [23: 94].

Піднімаючи питання мотивації ідіом, деякі автори [21: 330] зазначають, що поняття мотивації значно вужче за поняття передбачуваності (prediction) значення ідіоми зі значення її складових. Це означає, що чим легше передбачити значення ідіоми зі значення складових, тим ясніша її мотивація. Таким чином, інтерпретуючи ідіому *to put one's head on the block for smb*, ми звертаємося до конвенціонального знання про дану ситуацію,

буквальне значення якої підказує нам, що класти голову на плаху є небезпечним заняттям, а робити це заради когось означає свідомо йти на великий ризик, жертвуючи своїм становищем або навіть життям, дозволяє нам вивести значення ідіоми. Дана операція видається можливою, оскільки HEAD найчастіше концептуалізується в нашій свідомості як життя або розум (*to put one's heads together*).

Р. Гіббс та його колеги вважають, що ідіома легше піддається розумінню, якщо її складові та їх ідіоматичні відповідники знаходяться в одному семантичному полі [24: 578].

Таким чином, зв'язок між *head* і *life* у межах одного концептуального простору дозволяє хоча б частково передбачити значення вищевказаної ідіоми, оскільки буквальне та образне значення поєднуються за допомогою наявних у нашій свідомості когнітивних механізмів метафори, метонімії, гіперболи тощо.

На думку Дж. Лакоффа, в основі ідіом лежить їх мотивація конвенціональними образами. Він визначає ідіоматичну мотивацію наступним чином: відношення між А і В є умотивованими лише за умови незалежно існуючого зв'язку L, що поєднує ці дві сутності разом (A-L-B) і, таким чином, пояснює зв'язок між А та В [16: 448].

Таким чином, однослівні ідіоми *to croak*, *to crow*, *to bark*, *to bray* інтерпретуються мовцями за допомогою родової концептуальної метафори "людина – це тварина", яка конкретизується у видовій метафоричній схемі "голос людини є голосом тварини в залежності від різноманітних фізичних та емоційних станів". Проілюструємо ідіоматичну мотивацію за допомогою декількох прикладів:

1. "Help!" she **croaked**, her throat dry with fear [25].
2. He was **crowing** over winning the bet [25].
3. "...Ned was in the front yard washing his Frosty with his mother-in-law **barking** instructions from the steps" [26].
4. They'd **bark** at each other, face to face and by cell phone [26].
5. Licensed hawkers were circulating, **braying** the merits of spiced sausages containing only real animal protein – so they claimed [25].

Якщо первинна номінація *to croak*, *to crow*, *to bark*, *to bray* характеризується ониматопічною мотивацією і має об'єктивну природу, то в нашому випадку значення ідіом умотивовані конвенціональними образами. Отже, за допомогою концептуальної проекції забезпечується зв'язок між ідіомою та її значенням. Варто зазначити, що пояснювальний потенціал концептуальної метафори у сфері ідіоматики зростає, якщо вона сформульована не занадто абстрактно.

А.Н. Баранов і Д.О. Добровольський стверджують, що за кожною метафорично умотивованою ідіомою зафіксовано знання про похідний фрейм або сценарій, у яких акумулюються знання людини про світ. Утворення значення ідіоми, у свою чергу, пов'язане не з переносом характеристик з одного денотату на інший і не з деривацією одних значень від інших, а з цілим комплексом перетворень у концептуальних структурах [19].

Відповідно до сучасних уявлень, фонові знання людини представляють сукупність фреймів. Наші знання про світ складаються за визначеними сценаріями мовних знань про фіксований набір стереотипних ситуацій і можуть бути описані як результат формального заповнення сценаріїв або фреймів.

Фрейм є загальною підставою образу, який може бути представлений кожним з окремих слів і утворює особливу організацію знання, що складає необхідну попередню умову нашої здатності до розуміння тісно пов'язаних між собою слів [27: 61]. М. Мінський вважає, що поняття "фрейм" співвідноситься з такими структурами даних, що репрезентують знання як немовного, так і мовного характеру. Отже, фрейм – це структура даних для репрезентації стереотипної ситуації або предмета [28]. Сценарій є процедурним способом репрезентації знань, який визначається у термінах алгоритму або інструкції [29].

Розвиток ідей фреймового опису призвів до того, що в даний час поняття фрейму застосовується не лише для стандартних ситуацій. Фрейми розглядаються у відношенні до концептуальної системи людини, де вони представляють більш-менш узагальнені концепти. Фрейми є одиницями, організованими навколо певного концепту, і, на противагу простому набору асоціацій, ці одиниці містять основну, типову і потенційно можливу інформацію, що має асоціації з тим або іншим концептом [30: 16-17].

Складові фрейму представлені у вигляді слотів, що можуть бути заповнені різними в кожному конкретному випадку даними. Структура акціонального фрейму, наприклад, утворюється такими слотами: 1) ім'я фрейму; 2) час дії; 3) етапи дії; 4) місце дії; 5) результат дії; 6) наслідки (непередбачені, неочевидні результати); 7) інструмент дії; 8) матеріал дії; 9) зміст дії (процедури); 10) об'єкти дії; 11) суб'єкт дії; 12) характеристика дії [31: 417]. Всередині таких концептуальних структур, як фрейм і сценарій, із певними слотами відбуваються когнітивні операції, на основі яких ґрунтується мотивація ідіоми [14: 84].

Розглянемо, яким чином утворюється значення ідіоми *rubberneck*. Ідіоматичне значення "*a person who is looking around at something, especially something such as an accident while they are driving past*" виникає в результаті введення у фокус вихідного предметного фрейму ЛЮДИНА слота "матеріал" – *rubber*, який, у свою чергу, не належить до даного фрейму. Несумісність введенного слоту з вихідним фреймом призводить до появи семантичного протиріччя, що і є основою ідіоматичного значення. Отже, значення цієї ідіоми є частково продуктом міжслотових відносин всередині фрейму. Слід зазначити, що утворення значення даної ідіоми базується не на візуальному образі, а на комплексній операції над повсякденним знанням, в основі якого лежить буквальне прочитання ідіоми. Необхідною умовою для розуміння ідіоми є загальне для всіх знання про те, що гума не є матеріалом, який входить до матеріального складу людини, і знання про структурні якості гуми. Будучи активованим ідіомою, ці знання забезпечують когнітивну базу для інтерпретації та утворюють план

змісту даного мовного знака. Отже, йдеться не про уявлення, а про операції над знанням. Врешті-решт такий знак виявляється оптимальним для посилення ілюкативної функції висловлювання.

Таким чином, можна зробити висновок, що в основу більшості ідіом покладено концептуальні метафори, метонімії тощо, які поєднують конкретні та абстрактні сфери знань і сприяють розумінню образного значення ідіом. Аналіз операцій над концептуальними структурами розкриває когнітивні стратегії, які спрацьовують у випадку інтерпретації образного значення і сприяють процесу виведення актуального значення ідіом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1956. – 260 с.
2. Аничков И. Идиоматика и семантика // Вопросы языкознания, 1992. – № 5. – С. 140-148.
3. Кунин А.И. Английская фразеология (теоретический курс). – М.: Высшая школа, 1970. – 343 с.
4. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультуроведческий аспекты. – М.: Школа "Языки русской культуры". – 1996. – 295 с.
5. Сейдл Дж., Макморди У. Идиомы английского языка и их употребление / Предисл. Медниковой Э.М. – М.: Высшая школа, 1983. – 286 с.
6. Hockett Ch. A Course in Modern Linguistics. – New York: Macmillan Company, 1958. – 264 p.
7. Weinreich U. Problems in the Analysis of Idioms // The Substance and Structure of Language. – Berkeley: University of California Press, 1969. – P. 23-81.
8. Fraser B. Idioms within a transformational grammar // Foundations of Language. – 1970. – Vol. 6. – P. 22-42.
9. Fernando C. Idioms and idiomaticity. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 265 p.
10. Cowie A.P. The treatment of collocation and idioms in learner dictionaries // Applied Linguistics, 1981. – 2 / 3. – P. 223-235.
11. Савицкий В.М. Основы общей теории идиоматики. – М.: Гнозис, 2006. – 208 с.
12. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. – М.: Эдиториал УРСС, 2004. – 256 с.
13. Шаховский В.И. Словная идиоматика как межкультурный феномен // Новое в науке о языке / Известия Волг. гос. пед. ун-та. Серия: филол. науки. – 2002. – № 2. – С. 41-44.
14. Филипенко Т.В. Внутренняя форма идиом в когнитивной перспективе // Лингвистика и межкультурная коммуникация / Вестник МГУ. – 2001. – Сер. 19. – № 4. – С. 82-96.
15. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996. – 104 с.
16. Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – 614 p.
17. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor // Metaphor and Thought / Ed. by A. Ortony. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – P. 203-251
18. Kovecses Z., Palmer B.G., Dirven R. Language and Emotion: The Interplay of Conceptualization with Physiology and Culture // Cognitive Linguistic Research. Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast / Ed. by R. Dirven, R. Porings. – N.-Y.: Mouton de Gruyter, 2002. – Vol. 20. – P. 133-161.
19. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Структуры знаний и их языковая онтологизация в значении идиомы // Учёные записки Тартуского университета. – 1990. – Вып. 903: Исследования по когнитивным аспектам языка. – С. 20-36.
20. A. Baranov. Cognitive Modeling of Actual Meaning in the Field of Phraseology / A. Baranov, D. Dobrovolskij // Journal of Pragmatics. – 1996. – № 25. – P. 409-429.
21. Kövecses Z., Szabó P. Idioms: A View from Cognitive Semantics // Applied Linguistics. – 1996. – Vol. 17 / 3. – P. 326-355.
22. Англо-русский словарь по лингвистике и семиотике / Под ред. А.Н. Баранова и Д.О. Добровольского. – М.: Азбуковник, 2001. – 640 с.
23. Gibbs R.W., Nayak N.P. Why Idioms Mean What They Do // Journal of Experimental Psychology. – 1991. – Vol. 120 (1). – P. 93-95.
24. Gibbs R.W., Nayak N., Cutting C. How to Kick the Bucket and not Decompose: Analyzability and Idiom Processing // Journal of Memory and Language. – 1989. – Vol. 28. – P. 573-593.
25. Longman Dictionary of Contemporary English: New Edition. – Harlow: Longman, 2003. – 1950 p.
26. Grisham J. Skipping Christmas, 2001. – <http://greylib.align.ru/library/DET/JG.Skipping Christmas.rar>
27. Филмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1988. – Вып. 23. – С. 52-92.
28. Минский М. Фреймы для представления знаний: Пер. с англ. – М.: Энергия, 1979. – 152 с.
29. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Постулаты когнитивной семантики // Изв. РАН. Серия литературы и языка. – М., 1997. – Т. 56, № 1. – С. 11-21.
30. Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
31. A. Baranov. Cognitive Modeling of Actual Meaning in the Field of Phraseology / A. Baranov, D. Dobrovolskij // Journal of Pragmatics. – 1996. – № 25. – P. 409-429.

Матеріал надійшов до редакції 09.04. 2007 р.

Сингаевская А.В., Мосейчук А.М. Идиоматика с когнитивной точки зрения.

В статье рассмотрены перспективы исследования идиоматических единиц в рамках когнитивной лингвистики. Акцентировано внимание на роли когнитивных операций внутри концептуальных структур в процессе образования идиоматического значения.

Syngaivska A.V., Moseichuk O.M. The cognitive aspects of idiomacy.

The paper seeks to provide the prospects of the research of idiomatic units in respect to cognitive linguistics. Some consideration is given to the leading role of conceptual mapping in the process of formation of idiomatic meaning.